

2 ІСЛАМ В УКРАЇНІ: КОНТЕКСТ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

*С.І.Здіорук**

УКРАЇНА, ІСЛАМ, ЄВРОПА: СУЧАСНИЙ СВІТОВИЙ КОНТЕКСТ

(порівняльний аналіз суспільних і державних
орієнтацій мусульман)

Як відомо, європейський культурний простір протягом останніх п'яти століть розвивається під гаслом секуляризації. Саме суспільна секуляризація стала однією із основних сил, яка сформувала сучасний образ Європи. Секуляризація утвердила той світський дух, що притаманний сучасній людині. Відтак ми, європейці, нині живемо в секуляризованому суспільстві. Це виявляється в тому, що значно зменшуються анекдотичні громадян до Бога, масштаби звернень до релігійної інтерпретації в з'ясуванні різних аспектів дійсності, участь релігійних інституцій у вирішенні життєвих проблем соціуму та особистості. Мова релігії, її поняття все більше дистанціюються від повсякденного досвіду. Все менше залишається взаємного простору між життям сучасного світу і церковною проповіддю. За словами П.Бергера, "сучасна ситуація не сприяє правдивості авторитету релігії". [Бергер П. Религиозный опыт и традиция // Религия и общество: Хрестоматия по социологии религии. – М., 1996. – С.356].

Принаймні до епохи Просвітництва у всіх існуючих суспільствах релігія слугувала фундаментом формування світогляду, який визначав екзистенцію тієї чи іншої культури. Усі найважливіші сфери соціуму та його інститути більш-менш відзначалися релігійною легітимністю. На сьогоднішній день вони виокремилися із обумовленого церквою порядку життя суспільства і його культури як єдиного цілого й набули статусу самостійних підсистем. Разом з тим і сама релігія перетворилась в одну із сфер

* К. філос. н., доцент, завідувач відділу гуманітарної політики Національного Інституту стратегічних досліджень.

життя соціуму. Тепер вона співіснує на рівні з мистецтвом, філософією, наукою, політикою, економікою тощо. У відповідності до диференціації та спеціалізації суспільства індивід набуває статусу вільного, автономного суб'єкта: він нічого не зобов'язаний приймати просто на віру, сліпо підпорядковуватися силі традиції. Перед ним відкривається можливість за власним бажанням вибирати ту галузь знання, в якій наявна перспектива для реалізації його здібностей. Людина має право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, обмежившись чисто світською діяльністю. Вона спроможна заперечувати віру в Бога, вважати себе вільнодумцем чи атеїстом.

Нині нікому не спаде на думку вбачати в теології ту "царицю наук", яка раніше владарювала над людським розумом та здійснювала роль верховного цензора у будь-якій царині пізнання.

Проте подібне зовсім не є свідченням загибелі сакрального в контексті сьогодення (наприклад, теологія "мертвого Бога" Д. Бонхоффера та ін.). Релігія продовжує існувати. Вона не ізольована абсолютно від інших сфер життєдіяльності суспільства, а інколи й навпаки доволі активно заявляє про власну громадську позицію. Її зв'язки із соціумом продовжують залишатися багатограничними і далеко не ідентичні в різних країнах, навіть якщо вони належать, скажімо, до демократичного табору. Справа полягає так, тому що характер і специфіка даних зв'язків визначається цілою низкою факторів – історичною традицією, архетипами місцевої культури, діючим режимом, формою правління, станом соціально-економічного розвитку тієї чи іншої держави тощо.

Оскільки ж конфесійний сегмент є невід'ємною інституалізованою складовою суспільства, то його функціональні можливості детермінуються передусім виробленою по відношенню до нього державною політикою. Відтак не випадково говорять про певні різновиди державно-церковних і державно-конфесійних відносин, які, в свою чергу, дають розуміння суспільно-релігійних процесів загалом. Серед найбільш поширених на сьогоднішній день типів державно-церковних відносин постають наступні.

1. Законодавча підтримка певної церкви в державі.

Іншими словами, йдеться про модель державної церкви, яка передбачає передусім державне фінансування діяльності окремих релігійних організацій та покладає на них виконання низки державницьких функцій (реєстрації новонароджених, смерті, шлюбу і т.п.). Доволі часто Статут та нормативні акти, прийняті

вищими органами подібних церковних структур, набувають сили офіційного закону. Статус державної церкви у різних варіантах притаманний певним конфесіям в Греції, Данії, Англії, Швеції, Саудівській Аравії, а всього зафіксований у конституціях понад 40 країн світу.

2. Система конкордату. Ця модель передбачає укладення відповідних угод між однією чи кількома релігійними інституціями, з одного боку, та державою – з іншого. Підписання конкордату має силу міжнародного права, а його умови не можуть бути змінені урядом країни в односторонньому порядку. Окрім того, конкордатна система надає суттєві привілеї певним церквам на різних напрямках їхньої діяльності. Зазначена модель державно-церковних відносин характерна, зокрема, для Італії, Чилі, Аргентини.

3. Відокремлення церкви від держави. Суть даного типу взаємин полягає в неможливості втручання церковних об'єднань у справи держави при одночасній презумпції зворотної перспективи. Модель відокремлення досить чітко викристалізувалась в таборі колишніх соціалістичних країн і зберігається в ряді регіонів посткомуністичного простору.

4. Відокремлення церкви і держави. При такому підході державно-церковні відносини відзначаються максимальним станом взаємоневтручання двох інституцій у сфері повноважень одна одної, гарантією забезпечення широкої свободи релігії, формуванням атмосфери толерантності й віротерпимості, відсутністю спеціального державного органу, який би здійснював контроль над діяльністю конфесійних утворень. Типовим прикладом такої моделі є Сполучені Штати Америки, де релігійна свобода виступає однією з найвищих демократичних цінностей.

На прикладі окремих країн розглянемо роль та місце релігії у сучасному суспільстві, зокрема звернемося при цьому до досвіду Нідерландів, Німеччини та Греції.

Система державно-церковних відносин в Нідерландах характеризується відокремленням церкви і держави. Однак таке відокремлення не є абсолютно полярним, тобто таким, коли суб'єкти взаємин не контактують між собою. На практиці воно виглядає як свобода релігії й віросповідань та нейтральність держави щодо них. Згідно Конституції, гарантується свобода сповідувати чи не сповідувати релігію. Дане право може бути обмежене лише спеціальним парламентським актом з метою

захисту здоров'я громадян, збереження суспільного порядку та спокою. Окрім того, як пише Софі ван Бійсбервельд: "Конституція гарантує не тільки свободу релігії, але й свободу діяти у відповідності зі своїми переконаннями без ризику бути відповідальним перед законом. Останнє означає, що тільки національний законодавчий орган компетентний окреслювати конкретні рамки вираження релігійної свободи". [Бійсбервельд Софі ван. Свобода релігії в Нідерландах // Модсли церковно-государственных отношений стран Западной Европы и США: Сб. научных трудов. – К., 1996. – С.100]. Основний Закон також забороняє дискримінацію на релігійній, світоглядній, расовій та іншій основі. До того ж, він забезпечує свободу релігійної освіти.

Що стосується останнього, то публічна освіта передбачає повагу до будь-якої релігії; різні освітні документи забезпечують шану до цінностей і традицій різних релігій. Освіта, яка має світський характер, репрезентується й субсидується на тих же умовах, що й релігійна. Приватні школи фінансуються державою, якщо їхні програми відповідають прийнятим стандартам. Біля 60 відсотків початкових шкіл в країні – це приватні (належать деномінаціям) школи. З кінця XIX ст. існують також університети конфесійного спрямування, котрі перебувають на державному забезпеченні.

В інформаційному просторі Нідерландів релігія – досить помітний фактор. Релігійні об'єднання масштабно представлені в ЗМІ. У цій сфері вони працюють самостійно або з телерадіокомпаніями певної конфесійної спрямованості. Порядок та об'єми трансляцій, а також фінансування встановлюються законодавством.

Прямої фінансової підтримки церквам з боку держави не існує. Однак в певних формах вона все-таки має місце. Зокрема, йдеться про деякі різновиди церковного служіння – приміром, в армії, виправних закладах, лікарнях тощо. При цьому духовне служіння розглядається як невід'ємна складова усієї подібної діяльності. Непряма ж фінансова підтримка надається у вигляді звільнення від податків.

Варто зазначити, що правовий статус церков як юридичних осіб відрізняється від аналогічного статусу інших об'єднань, зокрема, асоціацій чи фондів. Виявляється це в тому, що чинне законодавство робить суттєві винятки для релігійних інституцій, не поширюючи, скажімо, на них положення, якими в обов'язковому

порядку змушені керуватися громадські, підприємницькі чи політичні організації.

В країні відсутня конституційна структура, яка б займалася консультуванням церков щодо відповідних аспектів чинного законодавства. Релігійні організації повинні самостійно слідкувати за цим. До того ж, вони можуть діяти або автономно, або у складі певних об'єднань, скажімо, входити до Міжцерковного органу із зв'язків з державою, Національної ради церков (включає тільки християнські утворення).

В Нідерландах доволі багато соціальних та культурних інститутів у сфері освіти, засобів масової комунікації, охорони здоров'я і т.п., що ґрунтуються на релігії. Уряд всіляко стимулює діяльність таких закладів, заохочує їх працювати в руслі реалізації суспільних інтересів.

Демократичним духом вирізняється й німецька модель державно-церковних відносин. Дослідники вказують, що вона ґрунтується на трьох основних принципах – нейтральності, толерантності та рівності, й займає проміжне місце між моделлю державної церкви і моделлю повного відокремлення церкви від держави.

Нейтральність передбачає наступне: держава не втручається у внутрішні справи релігійних організацій, не підтримує й не обмежує жодну з них, а також не ідентифікує себе із будь-якою наявною конфесією. Толерантність засвідчує насамперед на повагу держави до релігійних уподобань своїх громадян. Рівність фіксує передусім правовий аспект: стосовно діючих церков використовуються однакові законодавчі норми. Однак Конституційним судом Німеччини встановлено, що за певних обставин (йдеться про суспільний вплив та кількість послідовників) держава може виявляти відмінність у своєму ставленні до конфесій.

У Німеччині юридичний статус усіх релігійних організацій неоднаковий. Найбільші з них, а також ряд менших (близько 15), займають особливе положення. Щоб його набути, конфесійне утворення має бути дійсно релігійним, мати певну доктрину, кількість його членів, фінансові ресурси та структура мають бути достатніми для функціонування в рамках правового поля.

Великі церкви мають свої школи, котрі фінансуються державою, як і аналогічні світські навчальні заклади. Релігійна освіта в останніх є обов'язковою. Проте батьки, замість уроків релігії, можуть вибирати уроки етики.

Діяльність церков у місцях позбавлення волі, лікарнях, армії регулюється спеціальними контрактами з державою. Такими ж угодами визначаються розміри податків (загалом хитаються в межах від 8 до 9 відсотків), які сплачують релігійні об'єднання. Жоден уряд не наважився відмінити чинну систему оподаткування конфесій, враховуючи значимість тієї роботи, яку вони здійснюють в соціальній сфері. Показово, що для громадян, які сплачують церковний податок і здійснюють пожертвування на користь церкви, відчутно зменшений податок на прибуток.

У фінансовому плані церкви незалежні від держави. Однак отримують державні дотації як каритативні заклади, особливо для лікарень, військових капеланів, дитячих садків тощо.

Відносини між державою та церквами у Німеччині корелюються міністерством у справах культури, департаменти якого наявні у кожному адміністративно-територіальному окрузі. Їх повідомлення з боку новоствореної релігійної асоціації не є обов'язковим.

Депо інше забарвлення мають державно-церковні відносини в Греції. Не вдаючись у подробиці, їх можна звести до кількох фундуючих принципів: православна релігія в Греції проголошена державною; церква розглядається як корпоративний інститут, діючий в системі публічного права; вона користується привілейованим статусом; держава наглядає за церквою та наділяє її повноваженнями, що притаманні державним інституціям. Держава зберігає за собою право втручатися у справи церкви, навіть у внутрішні. Однак таке втручання спирається не на прямий примус, а реалізується через законодавство і правову традицію.

Свобода совісті поширюється на прибічників усіх релігій в Греції. Грецька Конституція з цього приводу проголошує: "Свобода релігійної свідомості не підлягає обмеженням. Повнота особистих і громадянських прав індивіда не залежить від його релігійних вірувань. Усі визнані релігії вільні в своїх культових відправленнях та охороняються законом. Не дозволяються лише ті форми релігійної практики..., які порушують суспільний порядок або моральні принципи..." [Хараламбос К.П. Государственно-церковные отношения в Греции // Модели церковно-государственных отношений стран Западной Европы и США: Сб. научных трудов. – К., 1996. – С.30].

Статут церкви Еллади має статус державного закону. Священний Синод володіє правом видавати власні нормативні

документи, які набувають законну силу з моменту публікації в державній газеті.

В Греції діє ще й закон, що стосується неправославних конфесій. У відповідності до нього, наприклад, возведення церкви, мечеті чи синагоги, поряд з іншими формальностями, потребує дозволу місцевого православного ієрарха. І хоча, скажімо, відмова митрополита дати згоду не носить характеру адміністративної заборони, відповідні державні органи рахуються з нею.

Елладська церква залишається впливовою й в царині освіти та сімейно-шлюбних відносин. Зокрема, в початкових і середніх школах релігійна освіта здійснюється згідно з догматами і традиціями Східної (Православної) церкви. Неправославні учні не зобов'язані відвідувати відповідні уроки. До того ж, кожна релігійна деномінація в Греції має свої власні школи, а батьки можуть виховувати дітей у руслі власних конфесійних уподобань.

Церковний шлюб має однакову силу з громадянським (введений 1982 р.). Хоча з Громадянського кодексу вилучені численні перешкоди для вступу у шлюб, Православна церква їх зберігає. Йдеться передусім про третій шлюб, шлюб з неправославним, близькі родинні зв'язки між шлюбною парою тощо.

Варто зазначити, що державне забезпечення Православної церкви в Греції є нормою.

Перейдемо тепер від Європи до країн арабського регіону й спробуємо з'ясувати місце релігії в суспільствах і державах мусульманської традиції на сучасному етапі їхнього розвитку. У стислому викладі зазначимо, що історично релігійний чинник та вибудовані на ньому суспільно-політичні та державно-правові відносини являли собою важливі компоненти, спрямовуючі внутрішню й зовнішню політику більшості арабських країн. Цей фактор і на сьогодні залишається однією з політико-ідеологічних основ державної структури ісламських держав, віднаходячи своє закріплення в конституційних положеннях.

Так, наприклад, Саудівська Аравія є країною, де іслам – не тільки державна релігія, а й по суті головний закон держави, котрий зумовлює характер суспільно-економічного ладу, систему державних органів, порядок їх утворення і діяльності, обов'язки підданих. Владні світські та релігійні структури в королівстві поєднані або ж дуже тісно переплетені. В “Основах системи влади” (ст.1.), прийнятих у 1992 році, говориться: “Королівство Саудівська

Аравія – суверенна арабська держава. Її релігія – іслам, конституція – книга Всевишнього Аллаха і сунна його Пророка, хай благословить його Аллах” [Цит. за: Сапронова М.А. Арабский Восток: власть и конституции. – М., 2001. – С.16].

Ісламська складова в Саудівській Аравії не обмежується рамками державної сфери, а виявляється і в тому, що влада всіляко сприяє закріпленню ісламської моралі, культури, етики в масовій свідомості та поведінці. В тих же “Основах системи влади” міститься категоричний припис сповідувати іслам і фактично не дозволяється поширення інших релігій. Справа доходить до того, що іноземцям-іновірцям на території країни забороняється носити атрибутику, яка засвідчує їхню конфесійну належність. За це вони можуть бути притягнуті до відповідальності у судовому порядку. А в 1998 році міністр внутрішніх справ принц Наїф видав ще й розпорядження про заборону в межах королівства продавати товари з неісламською символікою.

Ісламська самосвідомість передусім культивується активно в сімейному житті та освітніх закладах. Згідно чинного законодавства, сім'я має будуватися винятково на засадах ісламської віри. В тому ж імперативному порядку визначається й мета освітньо-навчального процесу – прищепити молодому поколінню принципи ісламу.

Дієвим механізмом примусу населення до виконання ісламських постулатів слугують так звані “комітети дозволу добра і заборони зла”, котрі діють практично у всіх населених пунктах королівства з 1979 року. До їх компетенції відноситься забезпечення “праведної” орієнтації громадян у виконанні мусульманських обов'язків, приписаних шари'атом, недопущення непристойних вчинків, звичок та різного роду новацій, що суперечать системі мусульманського права.

В суспільному житті інших арабських держав роль ісламу теж доволі вагома. У більшості з них він проголошений державною релігією та основою законодавства. Наприклад, конституція Йемена наголошує: “Іслам є державною релігією, а ісламська правова система представляє собою головне джерело законодавства” [Цит. за: Сапронова М.А. Арабский Восток: власть и конституции. – М., 2001. – С.19].

Основний закон Єгипту також виходить з визнання особливої ролі ісламу в суспільному розвитку. Дотримання законів шари'ату є не тільки релігійним і моральним, але й правовим обов'язком

громадян-мусульман. Певні державні структури країни (приміром, Консультативна рада) вибудовуються відповідно до ісламських традицій. З метою захисту цінностей від пороку керівні посади забороняється займати особам, які ігнорують “божественні закони”.

В лівійській “Декларації про встановлення влади народу” підкреслюється, що Священний Коран є Конституцією Соціалістичної Народної Лівійської Арабської Джамахарії. “Зелена книга” лівійського лідера М.Каддафі зокрема стверджує: “Релігія, що включає звичай, є ствердженням природного закону. Закони, котрі не ґрунтуються на релігії і звичаї, спеціально створюються людиною супроти людини, а відтак неправомірні”. [Цит. за: Сапронова М.А. Арабский Восток: власть и конституции. – М., 2001. – С.20.]

Один з ключових напрямків апробації ісламу в державно-суспільному житті арабських країн полягає в його закріпленні як основи діяльності вищих органів влади. В першу чергу подібне стосується найважливішого інституту всієї державної системи – глави держави (монарха чи президента), для якого обов’язковим є мусульманське віросповідання. Необхідність зазначеного моменту ісламські юристи пояснюють тим, що йому належить право прийняття остаточних владних рішень, які мають відповідати догмам ісламу. Ця вимога, на їхню думку, не може бути виконана інакше із-за відсутності у нього відповідного внутрішнього переконання.

Що стосується всіх інших вищих державних посад, то їх заняття, згідно мусульманської доктрини, не зумовлене релігійним цензом. Однак сучасне законодавство в ряді випадків відходить від цієї практики. Члени уряду переважної більшості арабських країн, як і керівна особа держави, складають офіційну присягу в ім’я Аллаха з чистою совістю виконувати свої обов’язки. Так, наприклад, конституція Іраку передбачає складання обов’язкової присяги в ім’я Аллаха не тільки президентом і віце-президентом, але й всіма членами кабінету міністрів. Таку ж присягу складають голова ради міністрів, його заступник, міністри та їх заступники у Сирії, депутати Національних зборів Єгипту.

Як бачимо, ісламська релігія прямо визначає механізми функціонування вищих органів влади в переважній більшості мусульманських країн.

Ще одним важливим способом закріплення ісламу в житті соціуму є створення спеціальних консультативно-погоджувальних

органів (переважно при главі держави), сформованих винятково на традиційних ісламських принципах. Прикладом таких структур виступає Вища ісламська рада, яка діє, скажімо, в Алжирі та Мавританії. Іншим суттєвим виявом ролі ісламу в суспільному просторі вважається законодавче закріплення системи прав і свобод громадян, що базується на головних постулатах державної релігії.

Таким чином, можна стверджувати, що сучасний етап суспільно-державного розвитку арабських країн відзначений достатньо широкою інкорпорацією віросповідничих приписів ісламу та норм шаріату й адату.

Порівнюючи суспільно-релігійні процеси в Європі та на мусульманському Сході, віднаходимо між ними істотні відмінності. Релігійне середовище Заходу виступає частиною громадянського суспільства і є доволі плюралістичним. Ситуація плюралізму зумовлює зростання різноманітних і до того ж конкуруючих між собою конфесій, а сама релігія все більше перетворюється на "справу індивідуального смаку", справу суб'єктивного вибору особистості. Іншими словами, свобода совісті у західноєвропейському контексті має дійсно широкі рамки, сприяючи тим самим демократизації релігійного життя.

Арабський же світ навпаки схиляється переважно до апробації цінностей однієї релігійної системи – ісламської. Ця система отримує статус державної і в ролі нормативно-регламентуючої охоплює всі інші функціонування соціуму. Вплив неісламських релігій на суспільство навряд чи можна назвати суттєвим. Вони існують перш за все задля задоволення відповідних потреб своїх послідовників. Цим власне й вичерпується їхня роль, в тому числі і соціальна.

Тепер поглянемо на суспільно-релігійні відносини, що характерні для українського суспільства на сучасному етапі його розвитку в юридичному розрізі та відповідності його міжнародному праву і демократичним стандартам Європи.

Іслам на українських теренах нараховує понад тисячолітню історію. Першими мусульманами, які систематично жили або кочували землями нинішньої України, були степовики. Так, поховання пращурів сучасних осетинів-алан за мусульманським обрядом на східноукраїнських просторах археологи датують 7–8 століттям. Первісні знання про іслам русичі черпали також із сусідньої Булгарії. Перші письмові згадки про постійне перебування мусульман в Україні належать до XI століття, коли в київських князів на службі була кіннота з мусульман-печенігів.

Закріпившись у Криму в XIII столітті, татарський улус за хана Узбека офіційно визнав іслам державною релігією. Під час входження Київської Русі до Великого князівства Литовського сюди, з повеління князя Вітовта, було привезено з Криму за військовим правом значну кількість татар-мусульман. У XV столітті у зв'язку з розпадом Золотої Орди в Криму виникло самостійне Кримське ханство, яке з 1475 р. увійшло до складу Османської імперії. Кримські хани стали васалами її правителів. Релігійне життя мусульман півострова стало контролюватися імперією. Зроцнення світської державної та релігійно-духовної влади призвело до того, що муфтієм усіх мусульман почали вважати хана. Муфтії Криму входив до складу Державної ради Османської імперії – Дивану.

Після завершення війни Росії з Туреччиною в 1774 р. Кримське ханство одержало самостійність. Але вже у 1783 р. Крим став частиною Російської імперії. Це призвело до всіляких обмежень у діяльності мусульманської спільноти півострова. Якщо до початку панування тут Росії в кожному поселенні діяла щонайменше одна мечеть, то за століття колонізації Криму було зруйновано або перетворено в казарми більше 900 сакральних споруд.

Масовий наступ на іслам в роки комуністичного тоталітаризму позначився закриттям, а то й знесенням багатьох мечетей, мусульманських шкіл – мектебе і медресе, репресуванням духовних осіб тощо. Згідно звітів уповноважених у справах релігій з кінця 40-х років XX століття й аж до відновлення Українською Державою незалежності в ній не було жодної зареєстрованої мусульманської громади. Оскільки згідно з доктриною комунізму вважалося, що взагалі відсутня будь-яка потреба в організації віруючих мусульман.

На початку 90-х років м.ст. в Україні відновилися діяльність багатьох громад мусульман. Вже 1991 року утворено Кадіат (Духовне управління мусульман Криму) з наданням йому статусу мухтасибату. На початок 2006 року згідно зі статистичним звітом Державного департаменту у справах релігій Мінюсту України. Духовне управління мусульман Криму (ДУМК) у своєму складі має 933 організації. З них лише 3 громади мусульман знаходяться за межами Криму в Херсонській області.

В Україні також діє Духовне управління мусульман України (ДУМУ), яке об'єднує 65 офіційно зареєстрованих релігійних

структур. До Незалежного духовного центру мусульман України (ДЦМУ) входить 20 громад. В Україні функціонують ще 65 “незалежних релігійних організацій мусульман”, які не входять до жодної з названих вище організаційних структур, у тому числі 33 з них у Криму та 6 у Києві (в той час коли тут є лише 2 громади ДУМУ). Загалом же в Україні на початок 2006 року діяло 1086 згромаджень мусульманського спрямування. [Підрахунки мої за: Статистичний звіт Державного департаменту Мінюсту України у справах релігій. Форма 1. – К., 2005. – С. 33-34].

Процес релігійно-духовного відновлення, що з початку 90-х років м.ст. інтенсивно триває у мусульманському середовищі України, на жаль, як і будь-які інші кардинальні суспільні трансформації, не проходить безконфліктно.

Зокрема, інтеграція віруючих мусульман у загальнонаціональний український контекст ускладнюється певною мірою збереженням у масовій суспільній свідомості деяких упереджень і стереотипів щодо ісламу, насаджених свого часу комуністичною ідеологією. Серед ідеологічних “ярликів”, закріплених за релігією Аллаха, особливо поширеними є три:

- 1) іслам відзначається крайньою нетерпимістю та агресією щодо представників інших конфесій;
- 2) іслам виступає ідейною основою релігійного екстремізму, а ісламізація провокує політичну нестабільність та підштовхує до насильницького усунення інститутів державної влади;
- 3) розвиток ісламської культури ґрунтується на експансії та спрямований на асиміляцію немусульманських народів.

Подібні переконання не тільки викликають підозру та невдоволення у значній кількості громадян, а й на фоні непростой політичної ситуації в Україні створюють суттєві перепони поглибленому діалогу і взаємопорозумінню у відносинах між різними етноконфесійними спільнотами українського суспільства.

Напруженими (особливо в Автономній Республіці Крим) виглядають мусульmano-православні відносини. До початку 90-х років м.ст. (масового повернення кримських татар у містя, де вони проживали до її масового примусового переселення у травні 1944 року) на півострові абсолютно домінувало населення православної орієнтації (росіяни та українці). Воно також зростало за рахунок представників різних етнічних спільнот – білорусів, мордвинів, марійців, грузинів, а також греків і болгар, які теж були насильно

виселені і нині повернулися до рідних місць. Інші національні меншини якщо і не належали до православного світу, то все-таки були християнами (німці, поляки, вірмени, італійці). Не-християни (свреї, караїми, кримчаки, корейці, башкири) із-за своєї малочисельної не могли значно вплинути на конфесійну ситуацію в регіоні. За таких обставин Православна церква посіла домінуюче становище на Кримському півострові.

Після відновлення суверенітету Української Держави ситуація в Криму принципово змінилася [Див.: Інтеграція кримських татар в українське суспільство: проблеми і перспективи: Аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень/ А.Гальчинський, О.Власюк, С.Здіорук та ін. – К., 2004. – С. 14-32]. Повернення з місць примусового переселення кримських татар (вагомого репрезентанта мусульманської традиції) окреслило нові контури релігійної ситуації в Криму. Між Українською православною церквою Московського патріархату (УПЦ МП) і муфтіятом виникло всезростаюче протистояння.

З одного боку, протиріччя було спричинене прагненням УПЦ МП зберегти за собою винятково провідне становище на теренах АРК, а з іншого – намаганням кримських татар поновити історичну справедливість на землі, де вже багато поколінь проживали їхні предки, що стала для них батьківщиною. Суперечності переросли у конфлікт, кульмінаційним моментом якого став вихід восени 2000-го року Духовного управління мусульман Криму з міжконфесійної організації “Мир – дар Божий” [Див.: Релігійна панорама. – 2000. – № 10. – С. 23].

Порозуміння між ДУМК та УПЦ МП не досягнуто і по цей час, що, звичайно, аж ніяк не сприяє нормалізації й гармонізації суспільно-релігійних, міжконфесійних і державно-церковних відносин як в Автономній республіці Крим, так і в Україні загалом. Пошуку конструктивних рішень перешкоджає й односторонній підхід місцевої влади до назрілих проблем, її “поступливість” на користь однієї конфесії, а ще точніше – навіть однієї церкви (УПЦ МП). Така політика не є ефективною для держави й порушує права значної частини українських громадян, які належать до інших віросповідань.

Наявність в Україні трьох ісламських центрів породжує також свої особливі протиріччя і суперництво між ними. Точиться боротьба за лідерство, монопольний вплив на віруючих, одноосібне представництво інтересів українських мусульман як в Українській

Державі, так і поза її межами. Якщо раніше були помітними наміри лідерів ДУМУ і ДУМК підпорядковувати своїм керівним структурам усі релігійні організації та громади мусульман України, то на сьогодні питання централізації влади і об'єднання діючих духовних структур набуває актуальності в ДУМК та Меджлісі кримських татар. Вони бажали б створення такого всеукраїнського центру мусульман саме в Криму.

Нагальною є також необхідність нормалізації взаємовідносин між керівниками ДУМУ і ДЦМУ. Протистояння між ними набуло відкритої форми, все частіше оприлюднюються взаємозвинувачення кожної зі сторін у релігійному прозелітизмі і навіть в антиукраїнській діяльності. За таких суспільно-релігійних обставин виключена можливість спільно розв'язувати проблеми подальшого духовного відродження мусульман, проведення паломництв до ісламських святинь, всеукраїнських форумів мусульман тощо.

Мусульманські релігійні організації, як і переважна більшість конфесій України, мають серйозні проблеми із забезпеченням громад культовими спорудами та висококваліфікованими кадрами священнослужителів. Наприклад, із близько 300 імамів менше десяти осіб мають вищу духовну освіту.

Проблема частково розв'язується шляхом підготовки незначної кількості священнослужителів в медресе і двох ісламських університетах (які, за оцінками експертів, покищо мало відповідають стандартам провідних мусульманських навчальних центрів), а також відрядження студентів за кордон. У підготовці кадрів духовенства значною є участь Туреччини, а також Об'єднаних Арабських Еміратів, Єгипту, Лівії та Судану [Бекиров С. Підготовка науково-педагогічних кадрів як фактор соціальної адаптації кримських татар // Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. – К., 2004. – С.423].

Забезпечення релігійною літературою здійснюється в основному із тієї ж самої Туреччини, Саудівської Аравії та Кувейту. Ці ж країни допомагають українським мусульманам у спорудженні нових культових будівель. Справа у тому, що на сьогодні релігійними організаціями мусульман у нашій державі використовується 160 сакральних будівель, що складає близько 52 % від необхідного. Внутрішніх ресурсів для задовільного розв'язання проблеми не вистачає. Ось тому й доводиться

звертатися за допомогою до братів по вірі за кордоном. Повільно вирішуються питання ремонтно-реставраційних робіт на об'єктах, які вшановуються віруючими. Окрім того, мусульманським організаціям не повернуто ряд культових споруд, котрі внесені до плану-графіку, зокрема у Феодосії, Ялті, Сімферополі, Бахчисарай. Усе це, звичайно, продукує почуття етнорелігійної невдоволеності, що має тенденцію до загострення.

Умови нестабільності релігійного життя мусульман в Україні активно намагаються використовувати у своїх цілях зарубіжні ісламські центри та організації. Для цього їх діяльність спрямовується на приховане підпорядкування керівних організаційних структур українських мусульман своїм об'єднанням, перенесенням із-за кордону на українські терени протистояння, яке існує між різними напрямками і течіями в ісламі тощо. Відомі навіть спроби використати Україну як платформу для експорту ідей ісламського фундаменталізму в інші країни СНД, а також в західноєвропейський регіон.

Помітною активністю відзначається в Україні місіонерство зарубіжних мусульманських структур, що часто має завуальований характер. Наприклад, ісламські місіонери у своїй діяльності використовують літні табори для підлітків. Окрім вивчення арабської мови і Корану, в них викладаються основи віровчення, котрі не завжди співпадають із традиційним світоглядом мусульманської спільноти України.

Впродовж останніх кількох років на мусульманське середовище України посилився вплив арабського ісламу. Основний канал проникнення арабського фактору – благодійницькі ісламські фонди “Бирлик”, “Зам-зам”, міжбласна асоціація громадських організацій “Арраїд”, незалежні мусульманські громади, сформовані зі студентів-іноземців, що навчаються в нашій країні. Через них часто поширюється література ваххабітського змісту. [Тамим Ахмед, шейх. Истинный путь (основные сведения по ИСЛАМУ). Часть I. – К., б. р. в. – С. 4].

Внаслідок активної діяльності в Кримській Автономії організацій, зорієнтованих на так званий нетрадиційний іслам, турецькі релігійні урядові організації з середини 2005 року поступово почали залишати Україну. Так, станом на 1 листопада 2005 року з 25 представників Міністерства у справах релігій Туреччини залишилося працювати лише 15 (переважно в ролі імамів). Відтак після виїзду частини фахівців Міністерства у

справах релігій Туреччини на їхні місця релігійні неурядові організації іноземних країн надсилають власних ємісарів. Серед інших динамічну діяльність розгорнула турецька неурядова організація “Avrasia Egitim Kultur Ve Dostluk Dernegi” (“Євразійський фонд освіти, культури та дружби”), яка належить до релігійно-партійної течії сулейманістів (неосуфійська течія в Туреччині), що діє в Криму, починаючи з 2005 року, і налічує 18 своїх представників, до в'їзду готується ще 2 особи.

Привертає увагу діяльність у даному регіоні турецького фонду “Азіз Махмуд Худай Вакуфі”. На думку експертів, є підстави вважати, що цей фонд, як і “Євразійський фонд освіти, культури та дружби”, знаходиться під контролем організацій, котрі підпорядковані мусульманському діячеві Ф. Гюлену. Офіційна влада Туреччини звинувачує його в реакційності, замахом на ліквідацію світської держави, називаючи його духовним лідером секти “Нурджулар”. Ідеологічним фундаментом діяльності організацій Ф. Гюлена є пантюркізм, що сприятиме відновленню “Великого Турану”, природно, з пануванням тюрків.

Наслідком означеної вище діяльності турецьких неурядових релігійних організацій стала радикалізація частини мусульманських громад Криму. Для стабілізації ситуації Кримський муфтіят змушений був протягом останніх двох років звільнити понад десяток кримських імамів, які стали послідовниками ісламської політичної партії “Хізб-ут-Тахрір”.

Взагалі, останнім часом на Кримському півострові підсилюють свою активність релігійні організації, котрі експерти відносять до радикальних напрямів ісламу. Серед них особливе місце займають ісламська партія “Хізб-ут-Тахрір” (“Ісламська партія звільнення”), організації мусульман “Таблігі Джамаат” (“Товариство заклику”) та Міжобласна асоціація громадських організацій “Арраїд”.

Із них, напевне, найбільш діяльною є партія “Хізб-ут-Тахрір”. Причому вона не зареєстрована в установленому Законом України порядку. В ряді країн Близького Сходу ця партія є офіційно забороненою, поскільки її члени й прихильники вважають, що будь-який державний устрій повинен базуватися винятково на принципах ісламу. Кінцевою метою даної партії є створення Халіфату, тобто теократичної мусульманської держави.

Структура “Хізб-ут-Тахрір” є надзвичайно законспірованою і побудована за принципом семиступеневої піраміди. Її члени знають

одне одного лише по іменах або псевдо, що забезпечує організацію від повного розкриття при виявленні будь-якої ланки. Цілеспрямована діяльність "Хізб-ут-Тахрір" вже зумовила чимало конфліктів у мусульманських громадах Криму. Це не лише конфлікти між молодими імамами, котрі сприйняли ідейні засади "Хізб-ут-Тахрір", і Муфтієм мусульман Криму Е. Аблаєвим, але й між частиною мусульманських громад і Духовним управлінням мусульман Криму в цілому, що є вельми небезпечним для суспільно-політичного розвитку регіону в цілому.

Подібну ж діяльність у гірському Криму здійснює також не зареєстрована радикальна організація мусульман "Таблігі Джамаат". Демографічну й ідеологічну основу даної організації мусульман склали узбеки, котрі на хвилі демократизації українського суспільства та складних перипетій на своїй батьківщині переїхали з Узбекистану на постійне помешкання до Криму. До речі, кількість етнічних узбеків складає близько 0,2 % від усього населення, яке мешкає в Криму (ще за Всеукраїнським переписом населення 2001 року узбеки нараховували 2,9 тисяч осіб). Характерно, що в самому Узбекистані діяльність ісламської організації "Таблігі Джамаат" ще в лютому 1999 року заборонена спеціальним законом.

Привертає увагу діяльність асоціації "Арраїд" (офіційно зареєстрованої в Україні 7 лютого 1997 року), котра діє як конфедерація дев'яти організацій. Метою діяльності "Арраїду" було проголошено просвітницьку та благодійну діяльність в різних регіонах України, а також підтримку культури ісламу. Активними учасниками асоціації є студенти з арабських країн. Одним із основних напрямів діяльності "Арраїду" є організація безкоштовних мусульманських таборів для дітей. За деякими даними є інформація, що одним із спонсорів подібної діяльності є "Всесвітня асамблея ісламської молоді" (WAMY), котра урядами багатьох держав розцінюється як терористична організація. В Україні на діяльність асоціації "Арраїд", а також послідовників "ортодоксального" чи так званого жорсткого ісламу, неодноразово звертав увагу керівник ДУМУ шейх Ахмед Тамім.

Цевним показником умонастроїв у частини кримських татар можуть слугувати дані соціологічних досліджень (СД), котрі проводила Сімферопольська громадська організація "Інститут соціальних досліджень" восени 2004 року серед етноареальних груп кримських татар. У результаті СД встановлено, що 0,5%

респондентів готові підтримати джихад. [Див.: Полуостров. – 2005. - № 6. – С. 4].

Викликає також занепокоєння ситуація, що складається навколо паломництва віруючих мусульман України до мусульманських святинь у Королівстві Саудівська Аравія (КСА). Вище державне і духовне керівництво Королівства дотримується вибіркового підходу при визначенні пільгових турів для паломників з України. Пріоритети в цьому надаються лише мусульманським кримськотатарським спільнотам, які орієнтуються на зовнішньополітичний курс КСА, підтримують зміст і спрямованість доктрин мусульманських центрів цієї країни. Як відомо, вони базуються на принципах фундаменталізму й екстремізму. Таким чином, паломництво мусульман стає інструментом значного впливу на релігійно-політичну орієнтацію віруючих мусульман, особливо кримського регіону, які щорічно складають понад 80 відсотків від загальної кількості паломників з України.

Означені проблеми в мусульманському середовищі – результат переплетіння суспільно-релігійних, соціально-економічних, політичних чинників – далеко не другорядні. Від їхнього успішного розв'язання залежить як стабілізація внутрішньої ситуації в Україні, так і зовнішня безпека держави.

Принциповий аналіз проблем, перспективи їхнього розв'язання та основні соціально-економічні заходи і політико-правові механізми щодо інтеграції кримських татар в українське суспільство запропоновано в аналітичних оцінках Національного інституту стратегічних досліджень. [Див.: Інтеграція кримських татар в українське суспільство: проблеми і перспективи. – С. 33-39].

Додатково до системи заходів, спрямованих на упередження реалізації конфліктного потенціалу мусульманської спільноти в Україні в цілому, вважав би за можливе включити й наступні:

1. При Президентові України створити постійно діючу робочу групу з питань підтримки міжконфесійного миру і злагоди з правом контролю за дотриманням регіональними владними структурами чинного законодавства про свободу совісті та релігійні організації на місцях.

2. Зважаючи на важливе геополітичне положення Кримського півострова та ісламський потенціал (кількасоттисячна спільнота кримських татар, які проживають на його території), що перебуває під помітним впливом зарубіжних ісламських структур, зорієнтувати керівництво Української Держави на необхідність

прийняття невідкладних заходів, виходячи з національних інтересів, щодо якомога швидшого впорядкування кримськотатарської проблеми і тим самим оптимізації суспільно-релігійної, політичної й соціально-економічної ситуації в регіоні.

3. Зобов'язати органи місцевої влади з метою зняття напруги у міжконфесійних відносинах в районах компактного проживання мусульман активізувати роботу щодо поверненню віруючим колишніх мечетей та інших сакральних споруд, що не використовуються або використовуються не за призначенням. При цьому, насамперед, розв'язати питання передачі релігійним організаціям “знакових” культових будівель.

4. Враховуючи право мусульманської етноконфесійної спільноти сповідувати віру предків та розвивати свої релігійно-духовні традиції і культуру, ініціювати на рівні центральних органів державної влади України поширення адекватної інформації про іслам в загальнонаціональному масштабі. Сприяти розширенню виходу теле – і радіопередач та друкованих видань ісламської орієнтації з відповідними національним інтересам інтерпретаціями.

5. Посилити моніторинг та контроль за діяльністю місіонерів і проповідників, що прибувають в Україну з мусульманських країн, зокрема країн СНД, в яких іслам відіграє статус панівної ідеології. Певні обмеження їхньої діяльності з метою захисту безпеки суспільства вповні відповідають міжнародним демократичним стандартам, зокрема “Загальній Декларації прав людини”, “Декларації про права осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин” та “Європейській Конвенції про захист прав і основних свобод людини”.